

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПРАВОПОРЯДКУ

Крижановська О. В.

Дослідження сучасного правового порядку як актуальний напрямок загальнотеоретичної юриспруденції характеризується не лише методологічною складністю, а й багатогранністю. Правовий порядок, як і право, в аспекті правового життя суспільства постає як напрочуд розгалужена та складна система, одночасне охоплення різних вимірів якої часто буває неможливим. Саме тому увага дослідників найчастіше зосереджена на найбільш очевидних, зримих проявах правового порядку, його “згустках”, що дозволяє простежити тенденції його розвитку. Саме в цьому контексті набуває актуальності розгляд інституційних аспектів правопорядку. При цьому якщо традиційно ці питання розглядають у розрізі правоохоронної діяльності (адже очевидно, що правоохоронна система є чи не найбільш явним інститутом правового порядку), то доцільно поставити питання про те, які процеси супроводжують інституціоналізацію правового порядку, які напрямки такої інституціоналізації та які її результати.

Отже, метою статті є виявлення методологічних засад інституціоналізації правового порядку як специфічного процесу його становлення в суспільному середовищі.

Теоретичні аспекти розвитку сучасного правопорядку сьогодні часто стають предметом досліджень. Так, різним аспектам правового порядку присвятили свої наукові розробки В.М. Артьомов, В.В. Борисов, М.М. Вопленко, О.В. Воробйова, І.О. Ісаєв, С.В. Клевцов, І.А. Краснов, В.М. Казаков, А.Ф. Крижановський, В.В. Лазарєв, К.В. Макаров, П.С. Назаров, М.І. Превезінцев, Б.В. Саванелі, О.П. Сауляк та ін. Між тим інституційні аспекти правового порядку досліджувалися в цілому лише побіжно, що підкреслює актуальність представленої теми.

Поняття інституціоналізації нерозривним чином пов'язане не лише з юриспруденцією, а й із політологією та соціальною теорією. У найширшому сенсі інституціоналізація розуміється як процес формалізації соціальних відносин, перехід від неформальних відносин і неорганізованої діяльності до створення організаційних структур з ієрархією влади, регламентацією відповідної діяльності, тих чи інших відносин, що часто передбачає їх юридичну легітимацію. Інституціоналізація, таким чином, передбачає синергетичний рух від самоорганізованих і самокерованих явищ до організованих і керованих [1, 125].

Водночас інституціоналізація часто трактується як засіб деякої типізації, узагальнення, причому типізації не лише дій, а й простору їх здійснення, коли інститут розуміється як простір, в якому актори типу Х здійснюють дії типу У [2, 177]. На практиці це означає, що існування інституту передбачає створення чітких моделей поведінки для певних категорій осіб. Саме в цьому зрізі інституціоналізація утворює специфічну нормативність, що існує

як можливість дії. Інституціоналізація, усвідомлена як становлення, є історичним процесом зародження нових соціальних інститутів, а також процесом функціонування вже створених інститутів у рамках соціальної системи у зв'язку з процесом адаптації індивідів і колективів до їх нормативних вимог, у ході якої формуються соціально-психологічні механізми забезпечення стабільності й стійкості суспільної організації [3, 150]. Отже, інституціоналізація - це процес формування інститутів.

З позицій теорії інституціоналізації розглядає процес формування права В.О. Четвертін. На його думку, інституційним підходом до права є дослідження права як реальних, а не лише змодельованих норм соціальної дійсності. Інституційний підхід і відповідне йому розуміння соціальної норми типові для всіх соціальних наук, які не обмежуються дослідженням офіційних текстів про соціальну реальність [4, 7-8]. Виходячи з такої позиції, правовий порядок має розглядатися як соціальний інститут, вираженням якого є не лише офіційні тексти, а й відповідна система соціальних норм.

Тут варто зазначити, що в розумінні інституту в рамках соціології існує два найбільш фундаментальних підходи: об'єктивістський і поведінковий. Перший з них сформований Е. Дюркгеймом: інститути, як способи мислення, діяльності та відчуття існують поза індивідуальних свідомостей та наділені примусовою силою, у результаті чого вони нав'язуються індивіду незалежно від його бажання. Другий підхід виражено у веберівській традиції теоретичної соціології: інститути є комплексом дій індивідів, відповідним чином впорядковані на основі практики [5, 140-142]. Хибність і вразливість першої позиції довели філософи-постструктуралісти, зокрема Ж. Деррида. Основна проблематика постструктуралізму обертається навколо ключового твердження про те, що інститути як структури в дюркгеймівському розумінні ніби живуть своїм окремим життям, а людина розглядається всього лише як фігурка на шахівниці, пасивна, безформна матерія, якій інститути надають готові форми й формули поведінки [6, 99]. І дійсно, розуміння права сьогодні багато в чому структуралістське: при розгляді питань про його систему, структуру, ознаки, суб'єкт правового життя, рівно, як і саме правове життя, ніби залишається “за кадром”, окремо від права.

Саме тому розгляд процесів інституціоналізації правового порядку сьогодні пропонується розглядати на основі комунікативного підходу, відповідно до якого розгортання правового порядку - це безперервний процес соціальних взаємодій різного рівня та різних спрямованостей.

Сумативність усіх сучасних визначень правового порядку дає підстави стверджувати, що головна його

іпостась, яку умовно можна назвати соціологічно-нормативною, виражається в спробах науковців пояснити правовий порядок через іншу правову категорію, звивши тим самим його зміст. Так, правовий порядок визначають як:

- засновану на праві та законності впорядкованість суспільного життя, що виражає якісний стан суспільних відносин на певному етапі розвитку суспільства;

- стан відносно усталеної правової упорядкованості (урегульованості й погодженості), захищеності й безпеки правової системи суспільства, який складається в умовах реалізації принципу верховенства права та авторитету закону (законності), тобто це атмосфера (устрій) нормального, сприятливого правового життя суспільства, що встановлюється в результаті здійснення приписів правових норм (виконання дозволів (прав), виконання обов'язків, додержання заборон) усіма суб'єктами права;
- стан упорядкованості, урегульованості, організованості суспільних відносин, який утворюється, існує та функціонує внаслідок фактичної реалізації правових норм відповідно до принципу законності [72, 392].

Фактично, у кожному з наведених підходів правовий порядок розглядається як результат, певний зафіксований стан. При цьому втрачається з поля зору принципове питання щодо того, яким чином відбувається становлення, інституціоналізація правового порядку.

У цьому зв'язку показовою є точка зору А.Ф. Крижановського, коли він пише, що правовий порядок, маючи власний "інституціональний" статус у суспільстві, - це реальний зріз правової дійсності. Не можна недооцінювати його позитивний чи негативний вплив на правове життя. Правовий порядок є позитивним фактором у разі його відповідності ідеї права, принципам справедливості, свободи та формальної рівності. Але далеко не будь-який порядок відповідає зазначеним критеріям. Нерідко для нього властивими є нестабільність і слабкість, надлишкова чутливість до впливу правопорушень, злочинності, неправових тіньових практик, порушень законності органами держави, зловживання владними повноваженнями тощо [7, 321].

Саме такий критичний підхід сьогодні все більшою мірою стає точкою опору для досліджень правового порядку. Нескладно помітити, що наведена точка зору імпліцитно апелює до категорії інституціоналізації, причому одразу в декількох ракурсах: 1) відповідність правового порядку ідеї права та принципам справедливості; 2) стабільність і міцність; 3) внутрішній опір негативним явищам правової дійсності.

Інституціональність правового порядку демонструє його внутрішню цілісність, яка виявляє себе в успішному виконанні своїх завдань інфраструктурою правового порядку. Важливо зауважити, що інституціональний вимір правового порядку не може обмежуватися розглядом державної правоохоронної системи [7, 462-480], а також інститутів, пов'язаних із забезпеченням правового порядку. Тут важливо з'ясувати, яким саме чином діє правовий порядок, в яких формах він існує та які цілі переслідує.

Інституціональна характеристика правового порядку, що зазвичай пов'язується зі специфікою та організацією системи органів охорони правового порядку, на наше переконання, має розглядатися в більш широкому контексті, оскільки правовий порядок і охорона правового порядку не є тотожними категоріями. З точки зору сучасної соціологічної теорії, будь-яка інституційна система має розглядатися в контексті виконання нею певних функцій.

Іншими словами, структура може бути замінена на іншу, якщо при цьому не постраждає реалізація покладеної на неї функції. При цьому функцію не можна плутати з причиною, оскільки, за твердженням Н. Лумана, функція - це структура, що уможливорює організацію порівняльних ситуацій між рівнозначними діями [8, 320]. Таке раціональне визначення функції будь-якої соціальної системи стосовно правового порядку може розшифровуватися таким чином: функція правового порядку - це його здатність підтримувати належне в суцюзі.

А.Ф. Крижановський говорить про шість основних функцій правового порядку: стабілізаційну, правокорекційну, ціннісно-орієнтаційну, виховну, обмежувальну та потребу [7, 261-262]. При цьому функціональність правового порядку має схильність до самовідтворення, тобто рекреація відповідних інституціональних компонентів правового порядку теж є його функцією.

Отже, виконання зазначених функцій вимагає відповідної інституціоналізації, створення відповідних блоків, згустків правового порядку, що відповідно реалізують його функції. Стабілізаційна функція, яку можна вважати генеральною функцією правового порядку, охоплює увесь правовий порядок як суцільний суспільний інститут. З позицій структурно-функціонального підходу, правовий порядок є втіленою стабільністю. При цьому слід зазначити, що всі інші функції правового порядку спрямовані на підтримку цієї стабільності. Тоді інститутом ціннісно-орієнтаційної функції слід вважати ієрархію цінностей правової сфери, інститутом обмежувальної та виховної функцій правового порядку є суспільні механізми його охорони (правоохоронні органи, правозахисні органи й суспільна думка про право), інститутом потреби та правокорекційної функції - правове життя [9].

Таке запропоноване Н.Б. Арабаджи інституційно-функціональне бачення правового порядку виводить на ідею напрямків інституціоналізації правового порядку. Дійсно, неможливо розглядати правовий порядок виключно як юридичне явище, інститутами якого виступають органи охорони правового порядку. Правовий порядок існує в соціальному середовищі, одночасно забезпечуючи втілення й закріплення ключових соціальних цінностей. Отже, з точки зору соціологічної теорії, інституціоналізація правового порядку має три взаємопов'язаних напрямки: соціальний, юридичний і легітимізаційний.

Соціальний напрямок інституціоналізації правового порядку виражається в системі соціальних комунікацій між суб'єктами права. Важливо підкреслити, що розгортання правового порядку є не тільки результатом діяльності держави та її органів, скільки дій та інтеракцій соціальних суб'єктів. На думку С.В. Бобровник, правові конфлікти, які пронизують правову сферу, мають розглядатися як цілком нормальне явище правового життя, оскільки саме на їх розв'язання спрямована вся система правових засобів [10, 122]. Тому й конфліктність правового порядку є нормальним станом, в якому стикаються інтереси різних учасників соціальних комунікацій. Між тим такі конфлікти зазвичай мають антагоністичний характер, для якого властива динамічна рівновага, відносна збалансованість, готовність сторін до компромісів і конвенцій, а також взаємна відповідальність сторін за виконання зобов'язань. Соціальна інституціоналізація правового порядку, таким чином, передбачає дискурсивний варіант розв'язання соціальних протиріч.

Юридичний напрямок інституціоналізації правового

порядку, який найчастіше перебуває в центрі уваги науковців, пов'язаний з формуванням системи державних і недержавних органів, що забезпечують, охороняють і підтримують правовий порядок. Юридична інституціоналізація правового порядку базується на ідеях законності як принципу діяльності держави, верховенства права, недоторканності особистого життя тощо. У цьому контексті інституціоналізація правового порядку набуває свого вираження в розбудові системи судових та правоохоронних органів як державного, так і недержавного характеру. Слід особливо підкреслити, що в наш час особливо інтенсифікуються процеси роздержавлення правового порядку, коли в його охороні й забезпеченні беруть участь інститути громадянського суспільства. Яскравим прикладом цих тенденцій є популяризація інституту медіації як позасудового розв'язання спорів.

Нарешті, легітимізаційний напрямок інституціоналізації правового порядку пов'язаний з втіленням і захистом соціальних цінностей, які лежать в основі правового порядку - безпека, передбачуваність, надійність, стабільність тощо. Чим вищий рівень забезпеченості цих цінностей, тим вищим є рівень легітимності правового порядку, тим більш ефективною буде його загальна інституціоналізація. Легітимізація правового порядку як процес його інституціоналізації - це радше тенденція правосвідомості, результат осмислення правового життя та його сучасного стану.

Дослідження процесів інституціоналізації правового порядку є перспективним напрямком загальнотеоретичної юриспруденції, який має на меті виявити ключові аспекти становлення правового порядку в процесі вирішення соціальних протиріч. Розширення уявлень про інституціоналізацію правового порядку за рахунок виділення її трьох основних напрямків - соціального, юридичного та легітимізаційного - дає змогу глибше осягнути проблематику розвитку правового порядку в сучасній Україні.

Література

1. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т

философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; предс. научно-ред. совета В.С. Степин. - 2-е изд., испр. и дополн. - М.: Мысль, 2010. - Т. II. - 634 с.

2. Ковбасюк С.В. Сучасна інтерпретація поняття "інституціоналізація" / С.В. Ковбасюк // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. - О.: Юрид. л-ра, 2009. - Вип. 50. - С. 177-182.

3. Рыбаков А.В. Общественные эффекты институционализации политико-властных отношений / А.В. Рыбаков // Социально-гуманитарные знания. - 2004. - № 2. - С. 146-156.

4. Четвернин В.А. Институциональная теория права / В.А. Четвернин, А.В. Яковлев. - М.: ГУ-ВШЭ, 2009. - 25 с.

5. Гайденко П.П. История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс / П.П. Гайденко, Ю.Н. Давыдов. - М.: КомКнига, 2010. - 368 с.

6. Соболевська М. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії у сучасній соціології: навч. посіб. / Марина Соболевська. - К.: Дух і літера, 2010. - 164 с.

7. Крижанівський А.Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура: моногр. / А.Ф. Крижанівський. - О.: Фенікс, 2009 - 504 с.

8. Луман Н. "Что происходит?" и "Что за этим кроется?". Две социологии и теория общества / Н. Луман // Теоретическая социология: Антология. - М.: Книжный дом "Университет", 2002. - Т. 2. - С. 319-352.

9. Арабаджи Н.Б. Цілісність правового порядку як основа для його цінності / Н.Б. Арабаджи // Часопис Київського університету права. - 2012. - № 1. - С. 51-55.

10. Бобровник С.В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: моногр. / С.В. Бобровник. - К.: Юридична думка, 2011. - 384 с.

*Крижановська О.В.,
викладач кафедри теорії та
історії держави і права
Одеського державного
університету внутрішніх справ
Надійшла до редакції: 03. 12. 2012*

УДК 351.74